

PRAGMATIKA V ČEŠTINĚ

MILADA **HIRSCHOVÁ**

KAROLINUM

Pragmatika v češtině

doc. PhDr. Milada Hirschová, DSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, v Karolinu první, doplněné

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Milada Hirschová, 2013

ISBN 978-80-246-2233-0

ISBN 978-80-246-2390-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

0. Lingvistická pragmatika, její rozsah a hranice ---- 11

- 0.1 ---- 13
- 0.2 ---- 13
- 0.3 ---- 14
- 0.4 Fungování jazyka ---- 15
- 0.5 Umírněná vs. radikální pragmatika ---- 19
- 0.6 Kontext ---- 20

1. Pragmatika a sémantika ---- 31

- 1.1 Znakovost a pragmatika ---- 32
- 1.2 ---- 34
- 1.3 ---- 35
- 1.4 ---- 37
- 1.5 Pragmatika a další sémantické teorie ---- 38
- 1.6 Pragmatické posuny v lexikální sémantice ---- 39

2. Pragmatika a gramatika ---- 45

- 2.1 Pragmatická dimenze gramatických kategorií ---- 46
- 2.2 ---- 47
- 2.3 ---- 49
- 2.4 Pragmatická dimenze v syntaxi ---- 50

3. Reference a deixis ---- 53

- 3.1 Reference ---- 56
 - 3.1.1 Reference anaforická ---- 58
 - 3.1.2 Referenční vs. atributivní užití výrazu ---- 59
- 3.2 Reference jako řečové jednání ---- 61
- 3.3 Deixis ---- 62
 - 3.3.1 Tzv. přímá reference ---- 63
 - 3.3.2 Deixis prostorová ---- 66
 - 3.3.2.3 Rozsah prostorové deixis ---- 69
 - 3.3.2.4 Tři základní referenční rámce ---- 72
 - 3.3.3 Časová deixis ---- 76
 - 3.3.3.1 Základní časová situační deixis ---- 79
 - 3.3.3.2 Časová deixis a vlastnosti slovesa ---- 81
 - 3.3.3.3 Časové adverbialní výrazy ---- 83
 - 3.3.4 Personální deixis ---- 97

3.3.5	Deixe sociální ----	104
3.3.5.1	Roviny sociální deixe ----	105
3.3.5.2	Rovina identifikační ----	109
3.3.5.3	Rovina postojově-hodnotící ----	112
3.3.6	Deixe textová ----	114
3.4	Informační struktura (a aktuální členění) ----	119
3.4.1	Zdroje „novosti“ v aktuálním členění ----	120
3.4.2	Signalizace jádra ----	122
4.	Presupozice ----	125
4.1	Presupozice logicko-sémantická a presupozice pragmatická ----	126
4.1.1	Logicko-sémantické chápání presupozice ----	127
4.1.1.1	Presupozice v dynamické sémantice ----	128
4.1.1.2	Faktová a implikativní slovesa ----	129
4.1.1.3	Presupozice a ohnisko ----	133
4.1.1.4	Metajazyková negace ----	134
4.1.2	Presupozice pragmatická ----	135
4.2	Spouštěče presupozic ----	136
5.	Řečové akty ----	139
5.1	Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědi ----	140
5.2	Ilokuční síla výpovědi ----	145
5.3	Perlokuce ----	147
5.4	Výpovědi performativní a konstativní ----	148
5.5	Akt, jednání a funkce ----	150
5.6	Od Austina k Searlovi a dalším ----	154
5.6.3	Tzv. parazitické řečové akty ----	157
5.7	Klasifikace řečových aktů ----	161
5.8	Interpretace řečového jednání ----	172
5.8.1	Dynamická teorie řečových aktů ----	173
5.8.2	Přímé a nepřímé řečové akty ----	174
5.9	Performativní paradox a performativní hypotéza ----	177
5.9.4	Další možnosti modifikování ilokučních funkcí ----	184
6.	Konverzační maximy a implikatury ----	191
6.1	Kooperační princip a konverzační maximy ----	192
6.1.1	Funkčnost griceovské koncepce ----	194
6.2	Implikace vs. implikatura ----	195
6.2.1	Uplatňování implikatury ----	197
6.2.2	Partikulární vs. zobecněná implikatura ----	198
6.3	Konvenční implikatura ----	201
6.4	Zobecněná konverzační implikatura ----	203
6.4.1	Uplatnění opozičního čtverce ----	204
6.4.2	Další implikatury ----	209
6.4.3	Konverzační implicitura ----	210
6.5	Zdvořilostní princip ----	211
6.6	Nekooperativnost ----	214
6.7	Invited inference (sugerovaný závěr) ----	216
6.8	Relevance ----	217
7.	Zdvořilost ----	227
7.1	Zdvořilost ve smyslu pragmalingvistickém ----	229
7.2	Zdvořilost u Brownové a Levinsona ----	230
7.3	Další vývoj teorie zdvořilosti ----	235

7.4	Nezdvořilost ----	237
7.5	Řečová etiketa ----	245
7.6	Remediální výpovědi ----	254
7.6.1	Omluvy ----	255
7.6.2	Žádosti o dovolení ----	257
7.7	Modelové zdvořilostní strategie ----	258
7.8	Ironie ----	262
8.	Aplikace komunikačních strategií - reklamní komunikáty ----	267
9.	Konverzační analýza ----	273
9.1	----	274
9.2	----	275
9.3	Diskurs ----	275
9.4	Formy a metody konverzační analýzy ----	277
9.5	Monolog a dialog ----	280
9.6	Vlastnosti a struktura dialogu ----	283
9.6.4	Dialog osobní, předmětný a fatický ----	288
9.7	Interview ----	294
9.8	Fatická komunikace	295
9.9	Některé rysy dialogu v publicistickém diskursu ----	297
9.9.4	Politický diskurs a rétorika ----	301
9.9.4.4.1	Řečnická otázka ----	304
9.9.4.4.2	Řečnická výzva ----	305
9.9.4.4.3	Řečnické konstatování ----	306
10.	Metapragmatika ----	309
10.1	Metapragmatika a teorie ne/zdvořilosti ----	311
10.2	Reflexe řečové činnosti ----	312
11.	Závěr ----	313
	Summary ----	315
	Literatura ----	323
	Věcný rejstřík ----	333

K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Tato verze textu zachovává většinu výkladu z vydání prvního. Doplněny a rozšířeny byly kapitoly o deixi, zejména výklady o deixi prostorové a časové. Zestručněna, ale i doplněna byla kapitola o řečových aktech, změny a doplnění se objevují rovněž v kapitole o zdvořilosti, přibyla kapitola o nezdvořilosti. Byla vzata v úvahu relevantní literatura vydaná v poslední době. Velká část textu se stále pohybuje na rozhraní pragmatiky se sémantikou a gramatikou, nikoli tedy převážně v oblasti konverzační analýzy, i když ta se v poslední době stává pro lingvistickou pragmatiku téměř výhradní doménou.

MH

O. LINGVISTICKÁ PRAGMATIKA, JEJÍ ROZSAH A HRANICE

V definicích, které v existujících kompendiích a úvodech do pragmatiky najdeme, se standardně opakují následující klíčová slova: užívání jazyka, fungování jazyka ve společnosti, kulturní a sociální kontext. Rozsah jevů, které se do pragmatiky řadí, se ovšem od autora k autorovi liší. V klasické definici Morrisově (1938/1970) je pragmatika tím odvětvím sémiotiky (teorie znaku), která zkoumá vztah znaků k jejich uživatelům / interpretům. (Dalšími odvětvími sémiotiky jsou syntaktika, která zkoumá formální vztahy jednoho znaku ke druhému, a sémantika, vztahy znaků k objektům, k nimž mohou být znaky vztaženy.) Morrisovo rozčlenění sémiotiky na syntax, sémantiku a pragmatiku má, přinejmenším ve filozofickém smyslu, předchůdce v trichotomickém rozčlenění „semeiotiky“ u Ch. S. Peirce na spekulativní gramatiku, logickou kritiku a spekulativní rétoriku, zvanou též methodeutika, která se zabývá metodami efektivního užívání znaků. Peirce je považován za zakladatele pragmatismu jakožto metody vědeckého výzkumu a myšlenkového směru (Peirce, 1972, s. 11–105); s tím však lingvistická pragmatika bezprostředně nesouvisí. Kdybychom měli akceptovat Morrisův původní předpoklad, že do pragmatiky patří všechny biotické aspekty semiózy, tj. všechny psychologické, biologické a sociologické jevy spojené se vznikem, fungováním a užíváním znaků, znamenalo by to, že jazyková pragmatika se má zabývat jakoukoli lidskou činností spojenou s používáním jazyka, zahrnovala by tedy, s jistou nadsázkou, vlastně všechny humanitní obory. Obory mající jako svůj předmět zkoumání uvedených aspektů jazyka jsou však od doby prvního publikování Morrisovy stati (1938) značně diferencované. Samostatná existence psycholingvistiky, sociolingvistiky, etnolingvistiky, oborů, jako je neurolingvistika a teorie komunikace, a aplikace jejich poznatků v klinické psychologii, psychoterapii, praktické výuce komunikačních dovedností, a koneckonců i v oblasti public relations a v reklamě ovšem ukazuje, že takto formulované chápání pragmatiky nepřipadá v dnešní době v úvahu. I když je nezpochybnitelné, že psychologické a sociologické jevy se do oblasti zkoumané jazykovou pragmatikou promítají a interdisciplinární charakter pragmatiky se nepopírá, natolik široké pojetí by bylo neúčelné a v žádné z existujících prací není uplatňováno. Opačné, značně zúžené chápání pragmatiky se objevuje v analytické filozofii, která se přednostně soustřeďuje na studium reference, resp. zejména indexových a deiktických výrazů, a to jak v přirozených, tak v umělých jazycích. V zásadě do pragmatiky patří jevy, pro které nemá prostředky formální sémantika. Protože formální sémantika češtiny není

k dispozici, je zde pragmatika definována extenzionálně. Vedle pragmatických studií „extenzionálních“, tj. říkajících, co z chování člověka při užívání jazyka je pragmatické (reference, ilokuce, zdvořilost), je však vlivné i „intenzionální“ chápání pragmatiky, které bývá obvykle reprezentováno tímto Gazdarovým výrokem: „Pragmatics has as its topic those aspects of the meaning of utterances which cannot be accounted for by straightforward reference to the truth conditions of the sentences uttered. Put crudely: PRAGMATICS = MEANING – TRUTH CONDITIONS.“ (Gazdar, 1979, s. 2.) Poměrně podrobnou diskusi o vývoji chápání a o rozsahu a obsahu pragmatiky lze najít v úvodu známého kompendia Levinsonova (1983, s. 1–53).

0.1

Celkem bez problémů si dovedeme představit, co je „užívání jazyka“ a co se míní „fungováním jazyka ve společnosti“, není však jednoduché narýsovat hranice mezi jevy, které užívání jazyka podmiňují a ovlivňují (což jsou jednak jazyk sám, tedy jeho slovník a gramatika, jednak onen „kulturní a sociální kontext“) a jevy v jazyce, které jsou tímto užíváním podmíněny – přičemž jazyková pragmatika by měla zkoumat právě onu druhou skupinu. V **lingvistické pragmatice** je tedy nutné vymezit její vztah ke **gramatice** a **sémantice** přirozeného jazyka, s ohledem na **funkce** jazyka. Dalšími klíčovými pojmy jsou **kontext** a **komunikační situace**, jejichž chápání se rovněž často rozchází, především pokud jde o jejich šíři a komplexnost. V dalším textu budeme chápat kontext primárně jako „jazykové okolí“, a to jak bezprostřední (zde se někdy užívá termínu ko-text), tak i širší, v rámci komunikačního celku. Chápání termínu kontext je věnována kapitola 0.6. Termín komunikační situace je podrobněji objasněn v úvodu kapitoly věnované konverzační analýze, na tomto místě uvedme, že jako komunikační situace se označují okolnosti, za nichž se komunikace (řečová činnost, řečové jednání) odehrává, a všechny její složky, které jsou pro komunikaci relevantní. Nejdůležitějšími složkami komunikační situace jsou mluvčí (produktor výpovědi), adresát, komunikační záměr/záměry mluvčího, psychické faktory spojené s osobami mluvčího a adresáta, výpověď (výpovědní událost) a její kontext.

0.2

Především však chceme zdůraznit, že pragmatický popis jazyka nereprezentuje žádnou další „rovinu“ nebo „vrstvu“ jazykového systému, ať už se na rozlišování nebo nerozlišování podobných rovin díváme jakkoli, dokonce ani pokud akceptujeme existenci „textové roviny“, která by primárně měla být formována faktory pragmatickými. Kořenský (1984) hovoří o pragmatické dimenzi v jazyce, resp. o pragmatickém komponentu, který odpovídá výpovědnímu ztvárnění základových větných struktur.

V jeho pojetí pak do pragmatiky patří mj. negace a oblast modalit (s. 32), které se v pragmatických pojednáních tradičně nezpracovávají, negaci je však věnována obsáhlá publikace významného pragmalingvisty L. Horna (2001). Jako užitečný se nám jeví pohled na pragmatickou dimenzi jazyka, který předkládá Verschueren (1999). Každá jazyková entita vyšší než foném má svou **pragmatickou dimenzi**, resp. může být nazírána v **pragmatické perspektivě**. Tato pragmatická perspektiva spočívá v náhledu na jazykové jevy (hláskové, morfologické, syntaktické) nikoli primárně z hlediska jejich formy a pozice v gramatice daného jazyka, nýbrž z hlediska jejich užívání v řečové komunikaci – je to právě užívání v komunikaci, při kterém pragmatická dimenze jazykových entit vzniká. Jinou věcí je skutečnost, že kategorie svou povahou čistě pragmatické (slovesná osoba, čas) se gramatikalizovaly a představují rozhraní, na němž je oddělení pragmatiky a gramatiky takřka nemožné. Předpokladem úspěšné (efektivní) komunikace je znalost prostředků jazyka a jejich významů a znalost pravidel, která nám umožňují tvořit gramaticky i sémanticky nedefektní věty daného jazyka. Tato oblast se tradičně označuje jako **gramatická / jazyková kompetence**. Komplementárním pojmem k jazykové kompetenci je **performance**, produkování a interpretace promluv v konkrétních situacích. Schopnost úspěšně komunikovat daným jazykem však znamená znát také podmínky a pravidla užívání gramaticky utvořených vět (popř. rozeznání a interpretace vět gramaticky defektních). Mezi pravidly z oblasti jazykové kompetence (a) a pravidly úspěšného komunikování (b) je ovšem zásadní rozdíl. Pravidla (a) se rodilý mluvčí naučí zhruba do šesti let věku, pak už ne (jde o rodný, nikoli další jazyk); (a) se v čase nemění. Pravidla (b) se učíme celý život, v čase se proměňují a lze je regulovat (svou roli zde má i kodifikace toho, co je považováno za správné, „spisovné“). **Pragmatická kompetence** se označuje jako kompetentní způsob užívání kompetentně utvořených vět v závislosti na komunikativní situaci. Jak ovšem poznamenává Levinson (1978, s. 260, 1983, s. 10), jakékoli pravidlo užívání jazyka dříve nebo později ovlivní jazyk sám, odrazí se na jeho struktuře – a striktní hranice mezi jazykovou a komunikační kompetencí nebude moci být narýsována.

0.3

Rozsah termínu pragmatika se u různých autorů liší v závislosti na tom, jaké jevy do pragmatiky zahrnují. Dospět na tomto poli k plné shodě není možné. Naše chápání, jak vyplývá z výše uvedeného příklonu ke konceptu pragmatické dimenze, je poměrně široké, právě proto, že výskyt velkého množství jevů v konkrétních promluvách, a v neposlední řadě chápání konkrétních promluv, jsou podmíněny jejich situační (komunikační) zakotveností. Leech (1983, s. 11) rozlišuje v rámci obecné pragmatiky sociopragmatiku a pragmalingvistiku v užším smyslu, přičemž sociopragmatiku označuje jako sociologické rozhraní pragmatiky, zatímco pragmalingvistika se podle jeho názoru soustřeďuje na „jazykové zdroje“, které konkrétní jazyk má pro plnění pragma-

tických „úloh“, především řečového jednání. Sociopragmatika je kulturně specifická (srov. např. problematiku zdvořilosti v různých jazykových komunitách), pragmalingvistika je jazykově specifická. Domníváme se, že jakkoli je toto rozlišení nepochybně oprávněné, netýká se všech oblastí tradičně zkoumaných pragmatikou ve stejné míře. Podmíněnost jistou kulturou a sociálními vztahy má rozhodující roli např. u sociální deixe, již zmíněné teorii zdvořilosti nebo v konverzační analýze, naproti tomu otázky reference, těsně související se sémantikou a gramatikou konkrétního jazyka, budou značně vázány na individuální jazyky. Přesto se oba aspekty často prolínají a jejich důsledné rozlišování není možné. Vždy, kdy se zabýváme jazykem v jeho užívání, nelze od pragmatické dimenze odhlédnout.

0.4 FUNGOVÁNÍ JAZYKA

V pragmatikách vydaných v posledním dvacetiletí se zpravidla staví do protikladu formální, resp. formalistický přístup k jazyku, reprezentovaný především linií založenou na pracích N. Chomského a jeho následovníků, která chápe jazyk jako autonomní, ve svých principech univerzální mentální strukturu, rozhraní k jiným složkám lidské kognice, a přístup v nejširším smyslu funkční, který nahlíží jazyk jako sociální fenomén, jehož univerzální rysy jsou odvozeny od univerzálních rysů lidského chování a jednání. Poměrně podrobný přehled takto viděného vývoje lingvistiky do 80. let 20. století podává Leech (1983, s. 46–78). Je ovšem třeba zdůraznit, jak ostatně říká i Leech, že tyto dva proudy lingvistiky nestojí proti sobě, ale při poznávání povahy jazyka a jeho fungování působí komplementárně. Vztahu pragmatické lingvistiky (zejména z hlediska teorie relevance) a generativní gramatiky věnovala studii i Robyn Carstonová (2000). Souvislost mezi nimi vidí především v tom, že oba směry se pohybují v rámci kognitivní vědy (viz Chomského I-language) a že oba usilují o explicitní interpretaci svého objektu zkoumání. (Je však třeba poznamenat, že explicitnost formální gramatiky, nezávislá a pravidly vynucená, je jevem jiného řádu než explicitnost interpretace v pragmalingvistice, která se ve značné míře opírá o individuální, kontextem podmíněné faktory, které z větší části nelze formalizovat.) Tradiční rozlišování sémantiky a pragmatiky jako kompetence a performance doplňuje Carstonová o pojem diskursové kompetence – soubor principů řídících u každého mluvčího výběr jednotlivých syntaktických a referenčních voleb v určitém kontextu; pokud jde o posluchače/adresáty, tyto principy řídí jejich chápání zvolených konstrukcí. Pragmatické jevy nejsou však součástí gramatiky.

0.4.1

V českém lingvistickém prostředí při zkoumání jazyka i řeči vždy převládal funkcionalistický přístup, a to hlavně jako dědictví Pražské školy, zejména pod vlivem Bühlerova